

ВІД ПИЛЯВЦІВ ДО ЗАМОСТЯ (ОСІННІЙ ПОХІД КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА 1648 р. У ВИСВІТЛЕННІ САМУЕЛЯ ГРОНДСЬКОГО)

У статті подано свідчення польського хроніста Самуеля Грондського про початковий період Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. іміститься опис Пилявецької битви, облоги Львова та Замостя.

Творча спадщина видатного польського хроніста Самуеля Грондського (20-ті роки XVII ст. - після 1672 р.) досі залишається малодослідженою. Стислі відомості про життєвий шлях та його латиномовну хроніку «*Historia belli cosacisopolonici*» (Історія козацько-польської війни) подані нами в одній з попередніх статей [1]. Нижче наводиться перекладений з латини той фрагмент хроніки Грондського, де він описує події першого року Національно-визвольної війни українського народу, а саме завершального етапу переможного походу 1648 р. Цей етап відкривається перемогою українських повстанців під Пилявцями, а завершується облогою Замостя й виходом повстанців на береги Вісли, укладенням перемир'я Богдана Хмельницького з новообраним королем Речі Посполитої Яном Казимиром (1648-1668).

Аналіз цього фрагмента дає підстави стверджувати, що і при описі подій Грондський спирався переважно на відомі на той час історичні хроніки, насамперед латиномовну «Історію скифокозацьку» Йоахима Пасторія, видану в Гданську 1652 р. Однак у деяких випадках Грондський наводить оригінальні свідчення, джерелом яких були особисті спостереження автора, свідчення очевидців, у тому числі активних учасників Національно-визвольної війни, як-от, генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського. Це стосується відомої характеристики Богданом Хмельницьким трьох регімен-

тарів коронного війська Речі - князя Домініка Острозького-Заславського, коронного підчашого Миколая Остророга та коронного хорунжого Олександра Конецпольського як «перини», «латини» і «дитини» [2]. Стисло, але у цілому вірно Грондський описав хід Пилявецької битви, поширення повстання на Правобережній Україні, окремі епізоди елекційної боротьби, пов'язані з обранням нового короля Речі Посполитої Яна Казимира. Він докладно зупинився на кандидатурі одного з претендентів на корону Речі Посполитої - трансільванському князю Д'єрді (Георгію) І Ракоці, доводячи переваги польсько-угорського союзу. Це можна пояснити тим, що пізніше (у 1656 р.) Грондський перейде на службу до сина і спадкоємця Д'єрдя І - Д'єрдя ІІ Ракоці, навіть емігрує до Трансільванії і присвятить останньому свою хроніку. Велику увагу Грондський приділив також облозі Замостя: опис хроністом цього міста, військових подій, що відбулися під час його облоги, містить у собі низку оригінальних деталей. Але не тільки у цьому полягає цінність хроніки Грондського. Її автор, хоч і походив з панівного класу Речі Посполитої, досить об'єктивно змалював події Національно-визвольної війни. У зв'язку з цим давно назрілою є потреба перекладу й видання всього тексту пам'ятки українською мовою, і пропонується публікація її важливого фрагменту буде сприяти введенню до наукового обігу.

1. Кислюк О. І. Походження та рання історія козацтва в хроніці Самуеля Грондського // НаУКМА.- Наукові записки: Історичні науки.- К., 2005.- Т. 4Л.- С 88-93.

2. Петровський М. Н. Нариси з історії України. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654).- К., 1940. — Вип. ІV.-С 83.

* * *

Уривок з хроніки С. Грондського

«...Цього листа він (брацлавський воєвода А. Кисіль.- О. К.) переслав Хмельницькому через якогось монаха. Той, переборовши усілякі труднощі, скликав на військову раду численний натовп. // (с. 69) Зачитуючи листа, він [воєвода] бадьорим голосом і блискучою промовою став переконувати, що не слід лютувати на власне нутро, оскільки у них є намір привести до попереднього стану те, що вони почали виборювати мечем. Вислухавши ці речі, Хмельницький і старші козаки почали схилити його до своїх думок: мовляв, треба відкинути ворожнечу, відіслати додому татар, а самого київського воєводу, безперечно, запросити до Києва, до себе, бо він може, маючи достатні повноваження від короля, задовольнить ці вимоги і залагодить суперечки. Однак простолюд, почувши про смерть короля, почав усе змішувати і перевертати догори ногами. Хмельницький же, щоб відвернути від себе провину і не видаватися, ніби він зневажає розсудливе рішення Кисіля, зупинився з українськими козаками біля міста Біла Церква, де мав намір обдумати, яким би чином ретельно з'ясувати рішення короля. Адже в дійсності виявилось так, що без його [Хмельницького] відома, за Дніпром повстання підняв інший вождь, на ім'я Кривоніс. Закликавши до зброї всіх, він почав чинити жажливі розправи над окремими шляхтичами і євреями. Щоправда, йому чинив опір князь Ієремія Вишневецький за допомогою тих хоругв, котрі зимували по той бік Дніпра і були залишені в його розпорядженні на випадок спалаху там якихось заворушень, які можна було б придушити за допомогою цих військ. Коли ж, всупереч очікуванню, бунт з дня на день став посилюватися, // (с. 70) тоді й інші магнати і вся шляхта, що була по той бік Дніпра, зрештою, й іудеї, позбігалися купами до Вишневецького, оскільки він, після того як їх у нього побільшало, став просуватися у безпечніші місця, влаштувавши одну, а потім і другу сутичку з бунтарями з незвичайним успіхом, забравши життя у Кривоніса. А сам, з'єднавшись зі своїми і вийшовши неушкодженим, він [Вишневецький] повідомив про все, що діялося у тих усіх краях королівським радникам і висловив такі думки: лицемірству козаків довіряти не слід, а скоріше зброєю давати відсіч, а масі натовпу протиставляти таку ж масу. Відтак усі інші, котрі залишилися удома, були сповнені неймовірного жалю за смертю своїх братів і тут докладали усіх зусиль, щоб якимось чином допомогти батьківщині, яка сповзала у прірву. Тому відклавши термін елек-

ції нового короля аж до завершення війни, вони взялися до зброї. Тим не менше, щоб під час інтеррегnum не сталося чогось такого лихого, яке зазвичай може статися в таких випадках, щоб Річ Посполита не виявилася без будь-якого захисту, що трапляється, коли йдеться про протидію цьому лиху від загального заворушення - то видавалося за доцільніше набрати таку кількість війська, яка б могла успішно протистояти ворогові. І якщо не йшлося про цілковите знищення, то, принаймні, можна було домогтися перемир'я на почесних умовах. Адже й Бог з незмірної Своєї доброти так осліпив ворога, що татари, не знаючи, як їм скористатися з перемоги, // (с. 71) вже зі здобиччю стали повертатися додому. Тим часом козаки з нещадною люття розправлялися з шляхтичами нижчого рангу у своїх володіннях, не менше лютували і проти іудеїв, і проти кліру. Річ Посполита, отримавши якийсь перепочинок, зробила новий набір війська, і впродовж п'яти тижнів було набрано сорок тисяч прекрасно підготовлених воїнів. Однак не було командувача. І хоча в державі були шляхтичі, особливо ж нижчого рангу, котрі могли би з похвалою і для зміцнення держави виконувати цей обов'язок, однак ними з різних причин знехтували. Тому цей найголовніший обов'язок вони поклали на командувача Домініка Острозького, котрого вони знали як людину зовсім не войовничу, тим більше, що власної армії він мав тільки біля чотирьох тисяч. Більшість повстанців була з його володінь, тому була така певність (він-бо, на відміну від інших магнатів, поведився доброзичливо зі своїми підданими), що вони, почувши про появу свого пана, стануть покірними і, прийнявши почесні для себе умови, повернуться до розсудливості й належного послуху. Однак для того, аби він сам зміг уникнути і не допустити помилки, заподіявши якусь шкоду в релігійному відношенні, до нього приставили як військового радника Олександра Конецпольського, юного за віком і у військовій справі не дуже обізнаного, хоч він прославився у недавньому нападі на татар; також і Миколая Остророга, котрий у красномовстві // (с. 72) був кращим, ніж в орудуванні шаблею.

Хмельницький відгукується про польських командирів

Хмельницький як тільки дізнався про це, то відгукнувся про них так: один - перина, тобто Pulvinar, характеризуючи цим командувача Домініка, маючи на увазі скоріше те, що він з юності віддавався втіхам, а не привчав себе до військових трудів. Інший - дитина, тобто Erphus. Так він назвав Конецпольського за його куці знання у військовій справі, і то через молодість.

Третій - латина, тобто грамотій. Остророга він назвав так тому, що той був навчений усіляким наукам, але не був здатний до зброї. І загалом прикмети провіщали успіх у цій справі Хмельницькому: він сильно протидіяв успіхам поляків, бо Річ Посполита, ставлячи на чолі війська названих вище державних осіб, невідомо з якої причини усунула командувача Ієремію Вишневецького. Цей за загальним опитуванням усіх воїнів вважався найдостойнішим в усьому королівському війську, якщо не брати до уваги те, що в мирні часи він дуже жорстоко поведився з своїми кріпаками, і тому верховні особи у королівстві боялися, що, довіривши йому найважливіші справи в державі, ті повстанці, втративши надію на прощення, владуться до крайніх заходів. Така зневага до Вишневецького була йому неабиякою ганьбою. Через це, відкинувши зверхність тих командувачів, він просувався самотійно, і до нього приєднувалася більша частина Поділля, Волині, України і мешканців по той бік Дніпра; таким чином, число тих воїнів, які йшли з ним, сягало дванадцяти тисяч, (с. 73)

Тим часом Хмельницький через своїх розвідників, котрих у нього в таборі поляків було чимало (бо ж не було жодного магната, жодного шляхтича, у котрого більша частина слуг не складалася б з русинів; котрі ж були багато відданіші своєму народові, аніж своїм панам, тому й доносили йому усе, що діялося в таборі поляків), дізнавшись про приготування поляків, сам якнайретельніше подбав про відновлення сил свого війська.

Успішні приготування Хмельницького

Не зволікаючи, він [Хмельницький] відрядив посланців до татар, сповіщаючи про приготування поляків і заявляючи, що війна не завершена, мовляв, хоч те військо було побите біля Корсуня, однак, це була лише прелюдія; а тому він просить полишити ту незначну здобич, яку вони познаходили, і, не гаючись, з'явитися до нього з найдобрішим військом. Він обіцяв з певністю, що вони наберуть багато більше здобичі, і то ціннішої у панів (маючи на увазі магнатів, котрі з неабияким блиском, ніби не на війну, а на бенкет походилися з різних кутків королівства), аніж у підневільних (тобто воїнів кварцяного війська, бо тих, як і самих командувачів у королівстві називають слугами Речі Посполитої). А ще, додавав Хмельницький, міста і фортеці у магнатів, де утримувалися їхні гарнізони, всуціль склалися з русинів, - їх він підкорив своїй владі, тих відважних воїнів (відкинувши найманих, це були німці, або поляки) прийняв у свій табір, а з євреями // (с. 74) найжорстокіше розправився, не милуючи ані старість, ані стать; він сильно ганив їх за те, як вони діяли раніше від-

носно нього. Остерігаючись, щоб, бува, коли поляки з'являться на Україні з сильним військом, а декотрі з русинів, нажахані, почнуть відходити від нього і приєднуватися до них, - Хмельницький вирушив з військом у напрямку Русі.

1648 рік. Польський табір біля Пилявців, куди прибули козаки

Щодо поляків, то від них теж не утаїлися усі ці дії. Бо ж і вдень, і вночі приходили люди з України і розповідали про діяння козаків. Командувач Домінік, прибувши до Пилявців з польським військом, там же в останні дні серпня поставив табір. Козаки ж, після того як самі без татар помчали туди ж, спочатку, виявляючи вдавану шанобливість до командувача Домініка, одразу ж послали послів до нього, виказуючи певну покірність і просячи, щоб він сам улагодив усі претензії між ними та королівством, запевняючи, що вони бажають пристати на його рішення: почувши про це, командувач Домінік виявив неабияке задоволення.

Козаки влаштовують переговори

Тим часом, розпочавши переговори, вони [козаки] зтягували час, понад два тижні не роблячи нічого серйозного, а лише обмінюючись посланцями. Козаки діяли так для того, щоб встигли прибути татари, котрих вони очікували з дня на день. А щоб легше приховати свої хитрощі, вони вирішили припинити стрілянину, під час чого було заборонено чинити щось серйозне, наприклад, вони домовились, щоб у ту місцевість в напрямку до козаків не бігали польські фуражири. // (с. 75) Зрештою, декотрі з поляків, бачачи, як марнується час, - що й справді так і було, - і боячись якогось обману, наполягали на присутності командувача Домініка, щоб той не давав насміхатися над собою, а вже у березні пішов на ризик, плекаючи надію на щасливий кінець, тому що солдати перебували в повній бойовій готовності. Знаходилися-бо й такі, котрі нахвалялися відлупцювати козаків самими батогами; інші ж виявляли таку пихатість, що, бачачи блиск своїх вояків, звернулись до неба, не боячись викрикувати: «О найдосконаліший Боже! Не посилайте допомогу ані нам, ані козакам, а лише поглянь згори, що ми зробимо цим сільським негідникам, аби лишень віддав наказ наш воєначальник». На це командувач Домінік відповів: «Перемога вже в наших руках, але, порубавши козаків, кому буде від цього найбільша шкода, як не мені? Більшість-бо з них складена з моїх кріпаків, і чи ж я не посічу їх, коли вдасться залагодити чвари мирними засобами? Отже, так не годиться: нас умовляють лише ті, хто не має своїх кріпаків там (у козацькому таборі). Але ж я, коли знищу їх, що робитиму? Убивати не маю сил, благи соромлюся».

Вишневецький повідомляє про прихід та- тар

Тим часом гетьман Вишневецький, поставивши табір окремо і діючи незалежно від розпоряджень гетьмана Домініка, розсилав загопи дозорців, куди лишень вони могли дійти, навіть у козацькі володіння. Коли ж йому привели донощиків (і зі звісткою), що татари вже знаходяться за якихось кілька днів від польських таборів, він сповістив про це комусь // (с. 76) з найдовіреніших у табір гетьмана Домініка і порадив, щоб той переконав свого гетьмана не зволікати, бо таке, особливо ж у військових справах, є шкідливим; треба, щоб він збройно виступив проти ворога перше, ніж з'явиться незліченний натовп русинів у супроводі татар. Оскільки ж усе це було донесене від Вишневецького, то й було сприйнято з недовірою і вислухано вухами глухих. Тим не менше, багато хто став наполягати, - а саме ті, хто перебував поряд з гетьманом Домініком, - щоб він принаймні змусив козаків швидше завершити переговори і влаштував перестрілку, щоб показати, що він ці відтягування часу вже більше не переносить. Відтак він розпорядився, аби найвідважніші воїни вийшли для перестрілки.

Починається перестрілка

Козаки, побачивши їх, теж не стали відсиджуватися на своїх позиціях, однак поляки, діючи якнайвідважніше і переслідуючи їх, мчали аж до їхніх таборів, і коли б гетьман [Домінік] дав підмогу, то вони змогли б їх розсіяти. Тим часом ніч перервала цей бій. Наступного ж дня перестрілка відновила. Поляки були окрилені вчорашнім успіхом і так запалилися, що помчали вперед у більшій кількості, ніж цього хотів гетьман [Домінік], однак і козаки діяли не менш відважно: а тому вже була не перестрілка, а скорше затіявся рукопашний бій. Пан гетьман, стежачи за перебігом сутички, був неабияк прикро вражений тим, що козаків не вдавалося розбити, // (с. 77) хоч він і надіслав якусь підмогу своїм втомленим воїнам, щоб допоміжні сили шосили відбивали натиск і чинили опір, не даючи змоги козакам прорватися. А тим часом фуражири сповістили, що вони, подавшись у правий бік козацького табору, помітили немовби якусь величезну і шільну хмару куряви, яка зазвичай здійснюється з пилу, збитого військом. А через те, що декотрі почали застерігати: мовляв, цього не слід полишати увагою, то гетьман вислав легкоозброєний загін, щоб дізнатися, в чім річ; тим часом поновився попередній бій.

Підтверджується чутка про прихід татар

Коли ж сонце добряче повернуло вниз, від тих загонів донесли, що вони натрапили на пе-

редні когорти татар; оскільки ж для стримання їхніх наскоків сили нерівні, то вони просять надіслати їм на підмогу добірніші сили. Що й нібито мав намір зробити пан гетьман, повертаючись до табору, але несподівано надіслав кілька загонів дозорцям; за його відсутності битва поновилася ще з більшою запеклістю. А коли він вислав проти татар, то влаштував нараду із своїми радниками щодо подальших дій. А ті почали йому говорити таке: якщо справді виявиться, що сам татарський хан перебуває у війську, то не слід вже чекати, а передати Вишневецькому командування військом. І поки за межами табору тривав бій, тут радилися, привели двох взятих поляками у полон татар, котрі сказали, що татарський хан прибув з дуже численним військом - їх немов трави у полі. Після такої звістки гетьман знову відіслав гетьманську булаву гетьманові Вишневецькому, якої той, однак, з огляду на такий стан справи, не схотів брати. // (с. 78)

Гетьман Домінік тікає

У цей час сам пан гетьман зі своїми радниками вирушив немовби з метою розглянути, що діється, і виконати те, що вони вирішили перед цим на нараді, тобто кинутися у втечу. Чутка про це спочатку була відома небагатьом; однак з настанням вечора татарські роз'їзди повернулися до своїх, і те саме вчинили послані проти них. До табору повернулися і ті, що були в перестрілці з козаками. Командири ж, шукаючи командувача, ніде не змогли знайти його.

1648-й рік. Останні дні серпня

Ось тоді ця річ стала відома всім. Зчинилося страшенне сум'яття, як це буває між вівцями, яких покинув пастух. З настанням нічної тиші, коли вороги навряд чи могли щось завважити, під прикриттям тих, хто охороняв, усі залишили табір, покинувши на подив ворогів усіляке добро, в якому було більше срібла, ніж свинцю. Отож, покинувши табір, вони кинулися у безладну втечу. А коли засвітало, ті, хто був на варті, були здивовані, в чому ж річ, чому начальник вarti за усталеним звичаєм не виводить інших? Отже, вони послали у табір [гінця], аби дізнатися, і коли довідалися про справу, самі теж помчали навздогін за тим стадом, що йшло попереду.

Вишневецький виходить з табором

Вишневецький послав на ранковій зорі у табір гінців і дізнався, що там діється. Сповіщений про все, що сталося, він привів до бойового порядку своє військо і почав відводити його з усім своїм обозом. А тим часом то козаки, то татари стали посилати своїх воїнів, аби викликати поляків на перестрілку. Вони ж, однак, не чуючи нічого, крім гавкання псів, // (с. 79) підступили ближче, зазирали в табір і побачили тільки

небагатьох, кого затримала жадова до здобичі, про що й повідомили своїх; довідавшись про стан справ якнайкраще, вся маса зчинила сум'яття, вони увірвалися в табір, де не знайшли нікого, крім небагатьох - тих, кого затримала жадова до здобичі; насамперед вони намагалися розграбувати таку кількість розкішного добра, яке залишилося, тому полишили будь-який страх перед небезпекою, бо вже ніхто й не думав про переслідування втікачів. Отак, розхапавши добро, вони потім чотири дні віддавалися приємній пиятиці, бо поляки позалишали таку кількість міцного з медом вина і пива, що, коли б порядок зберігся, змогли б себе забезпечити ним на цілий місяць. Ось саме ця обставина принесла порятунків утікачам. Бо всі, хто вийшов з табору, дійшли неушкодженими до безпечних місць. А ті, хто йшов слідом за Домініком, перебували в безладді; а хто був з Вишневецьким - всі легкою ходою вирушили табором з усім своїм добром аж до Львова. Там Вишневецький, зупинившись, облаштував це місто під команду Криштофа Арцишевського для оборони, збільшив кількість провіанту і забезпечив достатньою кількістю воїнів, чим так його зміцнив, що коли б ворог у будь-якій кількості прийшов туди і обложив би його, то він би за два місяці зміг би приспіти на поміч. Але щоб легше було тримати воїнів, котрих він мав із собою в послушенстві, і залучити інших до себе, від того міста для вірності Речі Посполитій // (с. 80) він зажадав 80 тисяч талярів. Звідти Вишневецький прийшов аж до міста Замостя.

Оголошений сейм

Після того як чутка про цю найбезсоромнішу втечу пробігла по всьому королівству, було скликано сейм для вибору нового короля.

Тим часом окрилені вороги, забравши багато найкращої здобичі, віднесли її до безпечних місць. Після цього, добившись ще більших успіхів і піднявшись незвичайно духом, вони просуваються далі з табором, приєднуючи до себе увесь простолюд, не тільки руський, але й католицький, обіцяючи викоренити усю шляхту, так що будь-хто серед них володітиме тим, що надбав власною працею; і отаким чином вони прийшли аж до Львова, який взяли в облогу. Однак переконавшись, що оволодіти ним вони так легко не зможуть, пробули там біля двох тижнів; остерігаючись, щоб у них не було вихоплена нагода для здійснення величніших намірів, вирішили більше не зволікати там і не тягнути часу; тому козаки заявили захисникам міста, що вони не проти з ними домовитися на почесних умовах. Обложені ж, дуже схвилювані тим, що фортеця, яка служила їм захистом, через страх обронців могла потрапити в руки ворогів (бо ж декотрі з гарнізону бачили, що ворог налягає усіма

силами на штурм), хотіли було на світанку з командиром бургграфом чи портарієм утекти у місто; коли ж це // (с. 81) помітили інші, то ще з більшим числом почали йти за ними, так що цей факт не можна було приховати. Помітивши це, татари, котрі знаходилися найближче, помчали на поляків: одні стали переслідувати тих, хто тікав у місто, інші ж кинулися на тих, хто, побачивши татар, намагався повернутися бігом до фортеці, і разом з ними вбігли в середину фортеці і захопили її. Далі вони зрозуміли, що запропоноване перемир'я не слід відкидати ні в якому разі. Тому, уклавши перемир'я біля Львова, Хмельницький з ханом попрямували до Замостя. Але їх затримували зустрічні численні міста, причому деякі з них були велелюдні, бо за цей проміжок часу вони сильно збільшилися за рахунок численних втікачів, котрі повернулися з України. Ті, у кого не було вже можливості для втечі і які не мали надії, що сам Хмельницький піде туди з усім табором, але тільки до якихось повстанців; тому вони й зупинилися там, де знаходилося зручне місце для захисту, маючи певність, що в тих місцях, де не було ніяких козаків, а тільки католики та євреї (більш безпечні із зрадників), вони зможуть стримати тиск бунтівників. Однак їхні надії виявилися марними, бо всі зустрічні позиції ворог зрівнював з землею, і кого лишень знаходили, хто осмілювався чинити опір, - того рубали без будь-якої пощади. Так, в одному місті з назвою Нароль, що на відстані чотирьох миль від Замостя, було перебито 45 тисяч чоловік. // (с. 82)

Початок виборів

Поки все це діялося, почалися вибори нового варшавського короля. Саме ж місто Замостя з гарнізоном на чолі з Ієремією Вишневецьким (бо сам пан і еретик Д. Замойський, до того ж юнак, перебував у прикордонних землях) готувалося якнайстаранніше і з усім необхідним до облоги. Тим часом на сеймі було прийняте попереднє рішення, що число інших кандидатів під час голосування обмежити принаймні двома братами недавно померлого Владислава IV, а саме Яна Казимира і Кароля; третім кандидатом мав стати Георгій Ракоці старший. Після погодження цієї умови було проведено нараду. Коли на обговорення прибули інші князі, змагаючись за корону польського короля, то серед цих інших усім припав найбільш до вподоби трансільванський князь.

Судження поляків про трансільванського князя

Про нього гетьман Вишневецький (не без схвалення інших) висловився так: «Припавши до грудей, так мене Бог, - сказав він, - любить (якби не стояла на заваді релігія, тому що він не

католик), що більш підходящого короля, крім князя Ракоці, ми не знайдемо для себе: а це на-самперед з огляду на збурення в державі, оскільки перед нами ворог, причому такий могутній, що завдяки блискучим успіхам дійшов аж сюди; тим часом ми позбавлені коштів і бувалою воїнства (а тіронці, між іншим, процвітають, про що засвідчує остання моя поїздка). Він зрілий віком, не менш зрілий у судженнях, зрілий у прийнятті рішень, знає гаразд, як дбати про свій авторитет, удачливий войовник (прикладом цього може бути те, як він діяв у війні проти римського імператора), удатний у зброї, //(с. 83) володіє багатішими скарбами. Він, до речі, і найближчий наш сусід, до нас завжди ставився з повагою, звичай, закони наші не зневажає; Трансільванським Королівством керує успішно, згідно із законами, які небагато різняться від наших. Нам потрібен такий король, якого завдяки його чеснотам ми не тільки любимо, а й шануємо. І взагалі ніхто з іноземних князів не здатен прийти до нас так швидко на поміч, як він. А ще, оскільки він союзник Оттоманської Порти, то кому ж легше вдасться відвернути татар від козаків? І якщо таким чином ворожий нам союз розпадеться, то самих козаків ми зможемо приборкати власноруч. Потім жоден народ, жодна народність не схожа за своїми звичаями і духом з поляками такою мірою, як угорці».

Судження поляків про угорців

Рід зброї у нас однаковий, спосіб ведення війни теж, спосіб життя той самий, а кілька років тому угорець був нам ще й другом. Того, ким ми нині користуємося, лише обміняли у татар, кілька разів розгромлених; і вони під значний відсоток приймуть його від нас; одно слово, з жодним народом ми не зможемо краще зійтися, ніж з угорським; з ним, між іншим, нас пов'язують значні торгівельні зв'язки. І, до речі, наші попередники не помилилися, коли подібним чином королівську корону вручили Стефану Баторію з Трансільванії; бо це принесло велике благо і славу Королівству, так що ми від Ракоці також можемо сподіватися того ж самого; //(с. 84) тим більше, як я сказав, релігія не стоїть на перешкоді. Можливо, він учинить те саме, що свого часу зробив Сигізмунд II, котрий, коли його було покликано до корони королівства на тій умові, щоб він зрікся лютеранської релігії, а визнав католицьку, сказав у відповідь: «Задля польського королівства він ладен стати не тільки католиком, а і єзуїтом; і взагалі, свою обіцянку він довів на ділі». Приймавши рішення з приводу інших справ, було постановлено, щоб (у цей час із семи воеводств до Замостя подалися видатні мужі й урочисто запрягаються взаємною клятвою, що захищатимуть місто до останньої краплі крові)

від імені зібраних там же відіслати на сейм з кожного воеводства по два представника: з області Белзу були відряджені маршалок М. Мишковський, тишовецький староста; підкоморій Марцін Бжезицький - видатні белзькі мужі. Подібне було зроблено і в інших воеводствах, котрі виступили від імені Речі Посполитої, мовляв, брати їхні на даний час перебувають біля Замостя, і не від нерозуміння чи якоїсь свавільності пішли з сейму, але спонукані турботою про благо Речі Посполитої, взяли на себе захист того міста, щоб ворогові, який став страшенно зухвалим від попередніх успіхів, поставити перешкоди, оскільки потім, просунувшись далі, він зможе завадити проведенню виборів. Вони ж урочисто закликали, щоб ця відсутність депутатів на сеймі з такої вагової причини не стала предметом упереджених суджень //(с. 85) у цих воеводствах, тобто, щоб через цю відсутність хтось не вирішив наперед виключити згодом мешканців цих воеводств з сеймів. А що стосується нового проведення зборів, то ті ж самі депутати заявили: якщо буде видно, що королівське достоїнство випадає за загальним голосуванням комусь з іноземних князів, то не вважати це остаточним рішенням, аж поки про цю річ не буде задалегідь написано до Замостя, де на даний час перебувають ці депутати, щоб і вони письмово також додали до інших голосів і свої. Якщо ж вирішено буде вибрати котрогось з Корони Польської (?), то нині через цих депутатів всі із задоволенням без будь-якого заперечення нехай віддадуть Каролеві. Всім-бо було відомо рішення Владислава IV. Одного разу на якомусь вузькому прийомі радники стали у нього вивідувати, кого би з двох братів у разі своєї смерті він хотів би висунути на корону Королівства. Тоді він, навівши багато логічних підстав, вказав на Кароля, а не на Казимира, попри те, що він був молодшим, і на єпископа Вормського (хоч голоси інших схилилися на користь Яна Казимира, він, однак, нізачо не хотів погоджуватися з цим, навіть більше, протестував, як це водилося, мовляв, він ніколи його не визнає володарем); він-бо, при цьому ж ще у своїй юності віддалив від себе душі поляків, часто кажучи, що польський рід так йому в'ївся в печінки, що ліпше дивитися на пса, аніж на поляка; //(с. 86) щоб коли-небудь, йдучи мимо, поляк не був удостоєний честі позбутися голови. Крім того, перешкождала Казимиру його непостійність - бо ж він то кардинал у Римі, то єзуїт, отже, робив щось ні те, ні се, а ще ж інші його риси характеру викликали спротив у всіх.

Як тільки з міста відїхали названі вище депутати, принесли звістку, що Хмельницький штурмує місто Нароль. З цієї причини увесь той

загал, зібравшись у Замості, просив гетьмана Вишневецького, щоб він зі своєю кіннотою прямував до Варшави, де б він допоміг депутатам у справах, пов'язаних з відданістю їх самих, а також подбав би про надання допомоги Замостю. Отже, він відійшов, а в місті залишив війська, зокрема під командуванням Людвіка Вайера з Поморського воєводства та інших комісарів.

Опис міста Замостя

Саме місто лежить на рівнині; з півдня воно омивається великим озером, а із заходу аж до півночі тягнуться стоки чи непрохідні болота; зі східного ж боку до міста прокладено широкий і глибокий рів, обнесений мурами, а далі укріплений ще одними мурами, і то дуже широкими й високими; між мурами тягнеться вузький прохід по всьому обводі, призначений для того, аби перешкодити комусь по драбині видертися нагору. Коли дивитися з цього проходу на верхню частину, то мури навпроти рову виглядають значно ширшими.

Ці мури прекрасно укріплені сімома оборонними спорудами, що височать у формі кола. Вони розташовані на однаковій відстані одне // (с. 87) від одного. Між оборонними спорудами і самим муром є простір, на якому розташовують гармати, і від них кожен, хто вибирається на стіни, зазнає такого удару, що немає ані способу, ані можливості вчинити якийсь спротив. Сам цей простір оборонні споруди так затуляють, що зазирнути туди всередину немає змоги, хіба що у тому випадку, коли хто-небудь вийде на самі мурі. На мурі є бійниці, щоб звідти стріляти з рушниць, а тому оборонні споруди розташовані навпроти, щоб, коли на них сяде птах, можна було легко дістати його. Ця вся внутрішня частина заповнена і обнесена землею з тією метою, щоб по самому валу могли промчати шестеро коней по колу і повернутися в той та інший бік. У ті часи там була така кількість гармат, що, крім тих, які були розміщені в достатній кількості у місцях і призначених для цього, ще більше лежало в запасі поблизу; а на той випадок, коли б ворогові удалося щось проламати, наготові була інша гармата. Крім того, вгорі на самому храмі було розставлено певну кількість довших гармат. Саме в той час і з інших менших укріплень туди ж були звели всіляку вогнепальну зброю. Для захисту міста ставали тільки ті, чиї імена були записані в реєстрі (включаючи 1500 німецьких піхотинців, найнятих державою для цієї мети, якими командував винятково досвідчений воїн - пан Вайер); їх загальна кількість сягала 16 тисяч, так що біля кожної бійниці стояло по п'ять стрільців, з яких // (с. 88) декотрі, особливо з шляхти, мали по три рушниці. Потім на майдані вишикувалася тисяча кіннотників, котрі, ко-

ли де-небудь ворог хапатиме воїнів і постане необхідність у допомозі, то, не покидаючи оборонних споруд, могли б примчати на поміч. А на випадок пожежі на дахах були поставлені бочки, наповнені водою, турбота про які була покладена на тих, хто залишався в заїжджих дворах. Щодо провіанту, то комісари ретельно подбали про нього і так розмістили, щоб кожному, відповідно до кількості членів його сім'ї, вистачило б на півроку; а ті, хто не мав, були викреслені із цих списків. Німецьких воїнів розподіляли пропорційно для утримання як серед мешканців, так і там, де вони зосереджувалися. Було також заготовлено якнайбільше пороху. Крім того, було запроваджено таку тишу, що один до одного міг звернутися пошепки, так що усе місто видавалося вилюдненим. Коли ж подавався сигнал, і сурмили труби, кожен поспішав до визначеної йому позиції, причому добре знайомої йому. Бити у дзвони і в годинники було заборонено. Та коли треба було йти до храму, давався сигнал дзвінком. Найкращі ж будівлі у передмісті після сповіщення про появу ворогів за наказом були спалені. З мурів височіло дуже багато залізних лампад, наповнених смолою, для освітлення міста на той випадок, коли ворог взявся би до штурму вночі. // (с. 89).

Депутати, послані із Замостя до Варшави

Після цього названі вище депутати з'явилися на сейм і склали посольство згідно з визначеним порядком від імені Речі Посполитої, і вже майже всі голоси (якраз у цей час від трансільванських легатів, котрі вели справи Ракоці, пішла поголоска, що їхній князь помер) були за Кароля, тоді як Казимир був відхилений.

Року 1648-го Хмельницький бере в облогу Замостя

Поки так ішли справи у Варшаві, Хмельницький в той час, коли вже горіли передмістя, (більш віддалені околиці козаки погасили, щоб зберегти оселі для власних практичних цілей) з силою-силенною війська (подейкували, ніби у нього в таборі 800 тисяч чоловік) взяв у найшцільнішу облогу Замостя - це сталося 14-го жовтня. Невдовзі прорвалася гребля в озері, дуже необхідному для міста, що призвело до нестачі води у колодязях. Тому обложені думали ні про що інше як про те, яким би чином поповнити нестачу води. В колодязях тим часом запаси води вичерпувалися і доходили до дна: вночі, щоправда, води прибувало на один модік. Сам Хмельницький на околиці міста створив штаб під тим дахом, де колись зберігалася цегла. Коли про це стало відомо, то командири пушкарів почали стріляти в цей бік, так що вся ця будівля звалилася, і всі, хто перебував у ній, були подушені. Однак, на превеликий жаль, сам Хмельниць-

кий, що був тоді відсутнім, залишився живим. Розлючений немовби цією несправедливістю, він вирішив удатися до штурму о 3-й вночі. Але перш ніж учинити приступ, // (с. 90) він у іншому місці зробив видимість страшенної метушні наговпу, який зчинив страшений галас. З іншого ж боку, почався штурм там, де мури були трохи нижчі, бо там, замість оборонної споруди, були стоки, що й вони побачили. Він наближався у цілковитій тиші в надії, що потім, перейшовши болотисту місцевість і приставивши драбини до муру, вони зможуть видертися нагору.

Чаклунство козаків

Але їм вдалося пройти зовсім небагато. У них найкращим чином були передбачені всякі випадки, і вони вдалися до якогось чудодійного способу, яким вони вирізняються, аби лишень досягти успіху; вони вистрілили з самого табору щось на кшталт палаючої кулі. Усі, хто помітив це, перебуваючи всередині, подумали, що вони хочуть підпалити покрівлі, і тому туди з метою відвернути пожежу позбігалися ті, хто мав обов'язок робити це. Але та сама куля піднялася в повітря і прямовисно стала над центром міста; потім вона розтягнулася завдовжки в один спис, а потім почала звиватися колом, зображуючи вигляд дракона; відтак хвіст метнувся до голови, і почав поглинати ту голову. Побачивши це, козаки зчинили крик в своєму таборі, говорячи: «Годі тепер, панове молодці, не судилося нам»; тобто - *desinite modo, Domini Iuvenes, quia nobis non suffragatur fortuna*. А тому вони більше не робили ніяких спроб до нападу. Назавтра урядовці Замостя, бажаючи уберегти від підпалу палац свого пана, який був розташований на якомусь пагорбі посеред озера і вражав своїм величним виглядом, // (с. 91) послали людей до Хмельницького. Вони наполягали на тому, щоб Хмельницький поставив там охорону і залишив споруду недоторканою. Хмельницький відповів їм, що, мовляв, він здивований тим, яку велику турботу вони виявляють до якогось порожнього дому, більшу, аніж до міста, сповненого людьми; оскільки ж нема способу перенести його з собою, то поки що у них самих нема бажання відволікатися від своїх справ. Отримавши таку відповідь і влаштувавши нараду з начальниками варті, вони послали людей, щоб дізнатися: чого ж власне домагається Хмельницький? А той дав таку відповідь: «Я дізнався, що правитель цього міста завжди добре поведився з народом руським, а крім того, вже й пора знятися табором, тому він збирається відвести своїх воїнів в Україну, а поки нехай вони дадуть якусь суму грошей, щоб задовольнити вимоги татар». Почувши про це, начальники міста дали 20 тисяч польських фло-

ринів на тій умові, що вони залишать недоторканим не лише цей палац, про який ішлося вище, а і щоб на цьому шляху вони не спалювали маєтків, храмів та володінь інших шляхтичів, щоб не забирали в полон підданих, і щоб, як тільки йому буде передана обіцяна сума, він одразу ж відходив на Україну.

Хмельницький узяв принесену суму і пообіцяв, що має намір усе виконати. Наступного дня сума була перерахована. Після цього Хмельницький сказав, що тепер місту нема чого боятися; з огляду ж на те, що багато воїнів робили походи загонами (і взагалі доходили аж до Варшави, // (с. 92) але лише по цей бік Вісли, і зумисне наганяли багато страху, інколи ж сіяли чутки, нібито Замостя взято), він не зможе відійти раніше, ніж вони відійдуть; а ще Хмельницький просив надати змогу і час, щоб його неозброєні воїни привели худобу до міста і все, що у них є для продажу, з гарантією у тому, що будь-хто зможе безпечно вийти і придбати усе, що заманеться. Зустрічна вимога була прийнята, відтак татари поприводили полонених - то християн, то євреїв, і за легке хутро відпускали їх, — поприводили худобу і якнайдешевше продали її, наприклад, вгодованого бика за один теляр; а ту худобу, яку не дозволялося тримати, але купувати заради м'яса, - забивали у рівчаку, а потім м'ясо і шкуру вносили усередину міста. Пропонували також розкішний одяг, клейноди, срібний посуд і всіляке добро - і все це продавали за безцінь. І ось ця торгівля тривала майже три тижні, і обложені вже навіть не сильно вимагали, щоб вони відходили. Декотрим бо припав до душі цей промисел, бо за мурами міста з кожним днем загальне становище погіршувалося, бо вже велика кількість коней подохла; прибуток потрапляв лише в руки заможних: а тому ті, кому перебування козаків принесло збитки, зажадали, щоб вони вже відходили згідно з мирною угодою і щоб було заборонено виходити з міста на ті торги; // (с. 93) тоді Хмельницький відповідав, мовляв, ще не повернулися розвідники, але-десь через день вони повернуться.

Тим часом у Варшаві прибічники Казимира переконалися у тому, що справи йдуть до того, аби обрати-таки Кароля; ось тоді королівський канцлер Оссолінський, найпалкіший прихильник Казимира, з'явився сам до Кароля і, наводячи багато доказів, - а був він незвичайно розумний, володів красномовством, - переконав його, аби він задовольнився своєю долею, тобто залишатися єпископом, і поступився цим достоїнством своєму братові Казимирові, бо ж і за природним правом це належало йому більшою мірою, оскільки був старшим: а ще те, що він не виконував ніяких обов'язків у королівстві,

додаючи насамкінець, що коли Кароль захоче у цій справі перехопити у нього цей вінець, то необхідність примусить його, Оссолінського, вдатися до крайнощів; // (с. 93-а) а коли ж забракне тих, хто сам голосуватиме, чи слід пристати на бік ворогів держави, то тим часом нехай не поступається іншому належним йому достоїнством. І неважко побачити, скільки лиха сподіється від цього.

Вислухавши це, Кароль як благочестивий князь заявив одразу ж канцлерові, що він ніколи не прагнув цього королівського достоїнства, так що не прийматиме голосів на свою користь, а ще більше тому, що в такому разі вся батьківщина може потрапити у страшну біду. Відтак канцлер подякував Каролеві за таку заяву і попросив, щоб через своїх людей // (с. 94) він оголосив про це привселюдно в королівстві. І тому Кароль послав до державного зібрання депутатів, через яких він склав подяку за голоси, віддані йому, але з огляду на те, що він тривалий час виконує священнічі обов'язки і має намір і надалі задовольнятися тим самим присудом долі, заявив: голоси на свою користь він віддає братові Казимирові і просить, щоб вони всі виявили бажання погодитися відносно нього, задля суспільного блага, і скоріше свої сили і помисли звернули на те, щоб придушити ворога, котрий так вільно гарцює по всьому королівству. З цієї причини ті, хто був до цього часу проти Казимира, - чи то обридло їм зволікання, чи пройняті страхом перед страшними бідами, що погрожували батьківщині, - теж докинули свої голоси на користь Казимира.

Казимир - вибраний король

Отже, Казимир ось таким способом був обраний королем, і після здійснених за звичаєм у Королівстві обрядів одразу ж відрядив легата до Хмельницького, щоб сповістити йому, що він обраний польським королем і тому бажає, аби він з усім своїм військом повертався на Україну і там одразу ж розсилав через комісарів універсали про його милість, а сам нехай очікує, не вдаючись до якихось дій.

Король посилає легата до козаків

І цей посол, на прізвище Смяровський, прибувши до табору Хмельницького, був прийнятий з великою урочистістю, розгорнутими знаменами, звуками труб і тимпанів; навіть з міста бачили, як підносили знамена - одні на честь посла, інші - на честь Хмельницького, а потім чулися залпи з гармат і стрілянина піхотинців, // (с. 95) і хоч це все видавалося ознаками якоїсь радості, що ж, однак, насправді, вони хотіли цим показати - про це дізнатися у місті було неможливо: тим часом усі неабияк стали хвилюватися, щоб те тривання торгів не спричинилося до якогось

несподіваного лиха. Страх збільшувався ще й через декотрих козаків, котрі, коли усе це почало відбуватися, прибігали назад до табору з криком і вигуками ось такого змісту: «Вже прийшов сирота і відкриє браму до Замостя», тобто - *Jam desideratus advenit orphanus tradet Zamoscium nobis in manus* (під словом «сирота», маючи на увазі якусь велетенську гармату, яку колись московити, не здужавши відвезти до Києва через розбиту дорогу, залишили, і тому й була названа «Сирота»). Після того як названий вище посол Казимира виконав свої доручення у козаків, Хмельницький одразу ж і послав до міста оповісника, сповіщаючи, що тим, хто перебував усередині, зовсім не слід хвилюватися від того, що діється у його таборі.

Приходить звістка про обрання короля

Це ж відбувається на честь новообраного короля; від нього і посол був посланий до Хмельницького, і король без зволікань вже збирається йти до них; а тому хай готуються прийняти його за належним звичаєм і з відповідними почестями, без будь-якої підозри у злому умислі. На це було дано таку відповідь: королівському послу надано доступ до міста. Не зволікаючи, він і сам як посланець сповіщає, що обраний за одностайним голосуванням король Ян Казимир дав розпорядження Хмельницькому відходити на Україну; наскільки ж він виконає доручення його величності короля, // (с. 96) покаже завтрашній день, і тому нехай вони будуть у гарному настрої і всі добре нехай моляться за нового короля. Почувши про це, їм нічого не залишалось робити, як терпіти, не звинувачувати, що ні за жодних підстав не можна було змінювати чогось у становищі, і серед тих, хто вигукував: «Хай живе Ян Казимир, хай живе!» - декотрі докидали: «Хай би він скоріше помер, аніж був королем». Адже його ім'я означало дуже поганий знак (руською мовою *Казимир* означає - порушник миру). На ранок усі козаки відійшли, не склавши подяки за гостинність, але з обіцяних 20-ти тисяч польських флоринів не мали ніякого зиску. Бо і ту найрозкішнішу віллу посеред озера вони спалили, вважаючи, що то був випадковий підпал, і все добро шляхти, де тільки могли його запопасти, перетворювали на попіл. Ось так була закінчена облога Замостя; ось так закінчився сейм, на якому після обрання короля було ухвалено заяву, що одразу ж, на початку наступного року в Кракові буде коронація, там же буде вирішуватися також про все, що стосується державного блага й добробуту...»

(Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. - Відділ стародруків. - Р. 1206; Р. 1374. *Grondski S. Historia belli cosacico-polonici. Pestini, 1789.*)

Коментар**с 69**

Йдеться про смерть короля Речі Посполитої Владислава IV, яка сталася 20 квітня 1648 р.

«Кривоніс». На думку більшості істориків, полковник Максим Кривоніс діяв на Правобережній Україні за наказом Богдана Хмельницького або за його згодою.

с 79

Насправді І. Вишневецький, як він сам свідчив, 6 жовтня 1648 р. разом з М. Острогомом, О. Синявським та Є. Радзейовським досить спішно залишили Львів, бо вважали його малопродатним до оборони, і вирішили засісти у Замості.

Криштоф Арцишевський герба «Правдзіч» (помер 9 грудня 1656 р.) - командуючий військами Голландії у Південній Америці, засновник Ріо-де-Жанейро та деяких інших бразильських міст, генерал артилерії у коронному війську (1646-1650), учасник битв проти українських повстанців.

с 81

Облога Львова українськими повстанцями тривала з 6 по 26 жовтня 1648 р., а облога Замостя - з 6 по 24 листопада 1648 р.

«Нароль, що на відстані чотирьох миль від Замостя». Нароль - містечко, яке розташоване за 40 км на південь від Замостя; південний захід від Томашува на березі р. Танев.

с 82

«Д. Замойський». Можливо, тут мається на увазі Марцін Замойський, львівський підстолий

1658-1677 рр., пізніше (1685-1689) - коронний великий підскарбій.

с 83

«Стефан Баторій» - король Речі Посполитої у 1576-1586 рр.; перед цим він був трансільванським князем (1571-1576).

с 84

«Сигізмунд III Ваза» - король Речі Посполитої (1587-1632), батько Владислава IV, Яна Казимира, а також претендента на корону у 1648 р. Кароля-Фердинанда.

«М. Мишковський, тишовецький староста». Очевидно, йдеться про Яна Олександра Мишковського з Мірова герба Ястжембец (Яструб) - тишовецького старосту, королівського ротмістра, який був белзьким підкоморієм у 1676-1687 рр. Йдеться про Марціна Бжезіцького, белзького писаря (1649-1651), белзького підкоморія (1651-1661).

с 93

«Єжі Оссолінський» - відомий державний діяч Речі Посполитої XVII ст., обіймав низку важливих посад, насамперед був коронним канцлером у 1643-1650 рр.; прихильник мирного вирішення польсько-українського конфлікту.

с 94

«Якуб Смяровський» - посланець Яна Казимира до Богдана Хмельницького, який прибув до табору гетьмана під Замостям 19 листопада 1648 р. Унаслідок проведених ним переговорів, було досягнуто компромісу: Хмельницький погодився відступити від Замостя і чекати комісарів (дипломатів) Речі Посполитої.

О. Kysliuk

FROM PYLIAVTSI TO ZAMOSTIA (THE AUTUMN COSSACK CAMPAIGN OF 1648 ACCORDING TO SAMUEL GRONDSKI)

The article is based on the materials of the chronicle by Samuel Grodonski about the early period of Ukrainian National Liberation war of 1648-1658. It contains description of the battle of Pyliavtsi, the siege of Lviv and Zamostia.